

ÑE'Ë ÑEISĂMBYHY MBOHEKORESĂIVA: ÑE'Ë PORUHÁRA ATY AKĀRAPU'Ă HA JEIKOVE JOJAREKÓPE

Eeva Sippola

Universidad de Helsinki, Finlandia

Email: eeva.sippola@helsinki.fi

ORCID: 0000-0001-6414-8723

Ojgueruka: 03/05/2024

Oñemoneĩ: 27/11/2024

DOI: <https://doi.org/10.47133/renepylen2024-05>

ÑEMOMBYKY

Ko jehaipýpe roikuaauka heta mba'e opokokuaáva ñe'ë ñeisămbyhy ha ñe'ë poruhára imbovyvéva jeikove porã rehe, *ecología* ha ñe'ë heta resa guive. Romboguejývo techapyrãramo ypykuéra ñe'ë oikovéva Paraguái pe ha Sami ojeporúva Finlandia-pe, jahecháta mba'éichapa ñe'ë ñeisămbyhy ha rape'apo ojejuhu heta ñepysănga ha apañuái opa henda guivo ha heta hendáicha. Ñe'ë mboheresăire ñeñangareko oporoikpytyvõ oñehakã'í'o kuaávo apañuái ñe'ë rehegua, oguerekóvo hesa renondépe tapichakuéra jeikove oñondive, akārapu'ă reko ha tekoha ñeñangareko. Rojepý'amongetáta avei aporeko ojeporukuaáva ha tapicha katupyry tekotevéva ñe'ë ñeisămbyhy ha tembikuaareka oñemboguata hağua.

Mba'érepa oñeñe'ë: tekoresăirã, ñe'ë ñeisămbyhy, ñe'ë rape'apo, ñe'ë oñemomiríva, ypykuéra ayvu.

Ñe'ẽ Ñeisãmbhy Mbohekoresaiva: Ñe'ẽ Poruhára Aty Akãrapu'ã ha Jeikove Jojarekópe

Ko jehaipýpe roikuaakáta mba'éichapa oñemboguatakaa ñe'ẽ ñeisãmbhy **mbohekoresaiva** oñemoakãrapu'ã rekávo ñe'ẽ poruhára atýpe, oikovévo jójarekópe oñondive. Jeporekapy tekoresaírã rehegua niko aranduty renda ojeporuhápe heta tembikuaa, jahechápa oñembohekoveresaí opa yvy remimoĩngue ha tepichakuéra aty. Tekoresaírã rehe oñeñe'ẽvo oje'ekuaa hese oñemoañetéramo hekoveresaívo tekohapy, tapichakuéra remimoĩmby, ijeikove oñondive, ha avei tapichakuéra aǵagua ohechakuaáramo ani omopytũ ambuekuéra oútava ko'ěrõ ára tove toikovekuaa avei ha'ekuéraicha ha tohupyty ichupekuéra pojoapy ko'áǵa ojeguerekóva. (tojehecha Bruntland 1987, Park 2007). Oje'e haǵua mba'etépa, jeyvéramo oñeñe'ẽ mbohapy mba'ére: tekoha resái, akãrapu'a ha tapicha jeikove oñondive. Upéicha rupi, ojoaju ha ojoguerahaháicha ojopógui tekoha resái, akarapu'ã, tapicha jeikove oñondive ha arandupy oykeko ojehupyty térã ojehupy'ỹvo.

Jepevéramo ñe'ẽ ha ñe'ẽ ñeisãmbhytuicha mba'eterei ojehupyty haǵua tekoresaí, ko'áǵa meve sa'i oñangeko hesekuéra umi jeporekapy oñe'ẽva tekoveresaí rehe. Ko tembiapópe romboguejýta marandu ha temiandu ñe'ẽ ñeisãmbhy tekoresaírãre, umi mba'e oguerekóva henonderãme ko'áǵa ha kurivévo; ojepokovéta ypykuéra Paraguaipegua rekohakuéra rehe.

Romboguata rekávo, roguerojera ko'ã mba'eporandu: Mba'éichapa oipytyvõhína tekoresaírã rakã maymáva oñemboguatavo ñe'ẽ ñeisãmbhy ha ohupytyvo teko porã umi tekohapy oñemomiríva. Avei roykekose oñemboguatavo ñe'ẽ ñeisãmbhy heta hakáva ha heta arandupy ombojoajúva, roporandúvo: Mba'eichagua tapereko ha tapicha katupyrypa oñeikotevẽ oñemboguata rekávo ñe'ẽ ñeisãmbhy tekoresaírã. Roñeha'ãvo roipyguara rohekáva, romba'apove *teoría* ñemono'õ ha ore remimo'ã guive, jepevéramo roñeha'ãta rombojoaju apytu'ũ roky romyasáiva mba'e ojehúva techapyrã rehe. Ko jehaipy oñembohety kóicha. Romoñepyrũ ríre, mokõiha vorépe romboguapy jeporekapy *ecolingüística* ha ñe'ẽ heta rehegua oñembojoajúva tekoresaírã rehe. Vore mbohapyhápe roikuaakáta ñe'ẽ heta Paraguaipegua ha umi tembiaporãita oguerekóva upe tetã ñe'ẽ ñeñangarekorã. Irundyhápe rohesa'ỹjo ha rohakã'í'õta apañuãigui oñesẽ haǵua pojopy oikuave'ẽva ñe'ẽ ñeisãmbhy tekoresaí guive Paraguái kásope ġuarã, ha rombohovake umi mba'e ojeguerekóva tetãma Sami reko rehegua Finlandia-pe. Vore pohápe katu rombotýta ore rembiapo.

Ñe'ẽ Rekoveresaí ha Ñe'ẽpykuua Teko'etarã

1971-pe, Einar Haugen oikuaauka ñe'ẽ rekoveresaíre ñeñangareko omohendápa ha'e tembikuaa reka pyahúramo. Ichupe ġuarã, ñe'ẽ rekoveresaíre ñeñangareko hína jeporekapy oñembojokupytyhápe ñe'ẽ ha opa mba'e ijereregua, he'iséva, omohendahápe ichupe mba'e ojehúva tetãyguakuéra apytépe peteĩ tekohapýpe. Upete guive, ojepyguara ñe'ẽpykuua rakã peteĩva, oñehenóiva *ecolingüística*, oñembojoajupahápe ñe'ẽ ha opa mba'e ojejuhúta tenda ojeikohápe ha tapichakuéra ndive, oiporúva heta aporeko ha iñemboguata (tojehecha Bastardas Boada, 2016 ha Eliasson, 2015).

Haugen-pe ġuarã (1972), ñe'ẽ *ecología* imbaretévava hína tapicha oiporúva ichupe oñomongeta ha oikove haǵua ipype. Ayvúniko oikove iñe'ẽharakuéra apytu'ũmente, ha ojeporu iñe'ẽharakuéra ojokupytykuava oñondive ha hekoha

ndive, he'iséva, tenda ha oikovehápe oñondivekuéra. Ñe'ẽ oiko ojokuápe ha ojoaju tapicha apytu'ũme, iñe'ẽhára oiporúva mokõi térã heta akãme. Ko tapicha arandu omba'apove pe tapichakuéra peteĩteĩ ndive, ojekuaaha rehe ñe'ẽ rekoveresãĩ ojekohahína umi tapicha oikuaapyhy, oiporu ha omyasãiva iñe'ẽ ambuekuérape (tojehecha Eliasson, 2015).

Ñe'ẽ *ecología* pojoapy ndekakuaáva hína oñemba'apo rekávo ñe'ẽ heta rehe, tapicha imbovyvéva ha ñe'ẽ rekoveresãire (UNESCO, 2003), ogueroike rehe ñe'ẽnguéra rekove tapichakuéra reko ha jeikove oñondive tuichavehápe. Jajeporekakuaa *ecología simbólica, sociocultural, cognitiva* ha tekohareko rehe, umi mokõi tenondeguáva tuicha mba'évéva oñemba'apóvo ñe'ẽ ñeisãmyhýpe. Upéichante avei mba'éichapa ojoaju ojuehe ha ojogueraha ojopógui upe simbólica yvy ha ipype heñóiva ñembyaipa, arapytu ñemoambue ha mba'éichapa oñemohendague ñe'ẽ, arandupy ha tapicha imbovyvéva reko ojejeporekaháicha ágã rupi mbo'ehaovusuhápe, Krauss (1992) oipyaha guive upe jehaipy kakuaate. Ka'avo maymávare ñeñangarekópe, *ecología* tuicha mba'eterei avei oñeñangarekóvo ñe'ẽ rehe, ojekuaaha rehe hetaichagua tekove yma ymave guare ojoaju ha ojeko opa mba'e ijeregua ha tenda iñe'ẽherakuéra oikoha ndive.

Ayvu *ecología* rehe ñahesa'ỹjórano iñapysẽ heta mba'e ojoaju ha oikéva ojokuápe. Jahechakuaa haña ipypekuéra mba'éichapa oñambue katuĩ, ñaikotevẽta techapyrã oñembohetepyva oho momboryvéva ñe'ẽ jejapyhy *sistema* oku'e'ỹva ha ijaekuaávaramo. Tuichaháicha, ñe'ẽheta ha tekoheta ojoaju ha oike ojokuápe ojekuaapyháramo *ecología* ojeguerekóva peteĩ tendápe (Skutnabb-Kangas ha Harmon, 2017; Mühlhäusler, 1996).

Yvy ape ári ko'ágã hetaiterei ñe'ẽ ogue oúvo, he péva okakuaa kakuaave ko'ẽreire. Marandu ñanembopy'aperere ha ñandepy'apýva ñe'e ñembokusugue sa'ary XX pehávo, tapicha ayvu rehe omba'apovakuéra oko'i omba'apo ñe'ẽ ñembohekoveresãĩ ha ñe'ẽ yvotyty ñemohendague rehe (Krauss, 1992). Myamave resa renondépe ojehechauka opaite temba ha ka'avo ñehundipa ha ñe'ẽ yvotyty ñembyaipa ojoguerahaha ojopógui, ojoajuháicha avei teko'eta arandupyeta ndive, ñe'ẽnguéra hyepýpe (Harmon, 1995, 1996; Maffi, 1998; Harmon & Loh, 2010). Ombojoajúvo *ecología* ñehesa'ỹjo ñe'ẽheta ndive, ko'ýte umi ñe'ẽ oikéva tesaparápe ndive, Mühlhäusler (1996) omoĩ ayvu rehegua *ecología* opa mba'e iñambuepáva oúvo tapichakuéra jeikove oñondive rehe oñeñe'ẽvo, *colonia* pokatu ha *modernidad* omoambuepahápe tekohapy maymáva oñomongetaháicha oñondive ha avei tekoha tuichaháicha. Techapyrãramo ojehechakuaa, ojekuaa porãháicha, América del Sur-pe ko'ágã ojeporu mbovyymi ñe'ẽntema umi ojeporuva'ekue yma ojasuru mboyyve para mboypiriguakuéra ijyvyype.

Ko'ã mba'e oñeñe'ẽha kuápe avei ojegueroike apytu'ũroky oñembojoajuhápe oñondive arandupy ha *biología*, ypykuéra ha tapicha aty yma ymave guare y iderechokuéra pytyvõme (Oviedo et al., 2000, UNESCO, 2001), ojehecha rehe arandupyeta mba'e pyahu ñemoheñói yvúramo, tekotevẽtéva yvyporakuérape tekoheta tekotevẽháicha yvy ape ári. Jeporekapy ñe'ẽ rehegua omopyendaséva tekoheta jehupytyrã peteĩva niko omombaretévo kóvape, oykekóvo avei umi iñe'ẽhárape oñemoaetévo iderécho ha ohupytyvo tekoporã. Nettle (1998) ohakã'í'o irundy *área* tuicha mba'etéva oñeikũmby haña mba'éichapa ojogueraha ojopógi ñe'ẽheta ha *ecología*, ojejuhuhápe: marandu ñembohasa tamói, túva ha sýgui kyrýnguérape, iñe'ẽharakuéra oñeñanduháicha upe atypeguaha, polítika ha tekuái pokatu ñeñanduka, ha *economía* rekove. Oñondivepa ha joajúva ko'ã irundy opiko

imbarete térã ikangývo umi tapicha aty ha iñe'ẽnguéra. Jepevéramo noñembojoajúi umi tembiapo tenondevegua *ecología* ha ñe'ẽheta reheguápe, tekoressãirã rehe ñomongeta rehe ojere hikuái, ombojoaju rehe tenda ojekoveha, ambueve tekohe ñe'ẽre, ohechávo yvypóra ñomongeta oñondive oikehahína *ecosistema* tuichavéva ojekoháre tekove kuápe.

Paraguái káso

Ñe'ẽ heta Paraguái

Guarani paraguái ha castellano ykére, Paraguáipe oñe'ẽ 18 ha 19 ypykuéra ayvu rupi¹ ojejuhúva 5 *familia lingüística*-pe: enlhet-enenlhet, guaicurú, matakomataguayo, tupi-guaraní ha zamuco. Ko'ã ñe'ẽ napeteĩchai hekoressãi, ha ojeheckuaa *Tchaukaha* 1-pe roñe'ẽtaha ko'ãga.

Ñe'ẽ hekoressãi haña niko ojeko heta mba'ére ha umi ore roiporúva rohesa'yjo haña resa guive, opaite ypykue ayvu Paraguáipegua oike tesaparápe ikusuguévo (Crevels, 2007) térã katu oĩ ijapytepekuéra ikatúva ikusugue (Ethnologue, 2024). Crevels-pe (2007) ñe'ẽ, opiate Abya Yala ayvu tee ojeporúva Yvývo ha Mbytépe ikatu ojegueroike umi oikéva tesaparáperamo oñemomoirĩ ha sa'í ojeporu rehe umi tenda *formal*-pe.

Ethnologue niko ohesa'yjo haña ñe'ẽ rekoveresãingue oguereko hesa renondépe upe ñe'ẽ poruhára retakue, iñembohasa kyrýnguérápe ñomongeta ko'ẽreireguápe ha ijeporu ñehekombo'épe (Ethnologue, 2024). Ndahasyieve oñepensávo upe ñe'ẽ poruhára hetakue tuichave mba'évaha oñeha'ã haña ñe'ẽ resãingue, katu péva año ndaikatúi ojererekóvo tesa renondépe (tojehecha. Lüpke, 2017, tetãnguéra África-peguápe). Tachepyãramo ojejapyhykuáa maká ayvu, Crevels ogueroikéra umi ñe'ẽ oikéva tesaparáperamo, oiporúva 97% tapicha oñeñandúva maká rogapyguáramo. Péva ohechauka umi tapicha imitáváva oikuaapyhyhahína iñe'e tee, ha upévare ndoikemo'ãiha tesaparápe. Ambue henda guivo ava-guarani sa'ieterei ojeporu umi tapicha rekohapýpe: umi tapicha oñeñandúva ava-guarani rogapyguáramo apytégui, 5% añoite oiporu ijavu tee. Hetakuépe, ava-guarani hetave ñe'ẽhára oguereko makágui, katu mbovy tapicha oiporúre ko ijavu tee, ikatuete porãnte umi tapicha pyahukuéra ndoiporuveimahína imba'e teéva. He'iháicha PÑS (Paraguái Ñe'ẽnguéra Sãbyhyha), na'iñarangéi), manjui, guaná, angaité, sanapaná, chamacoco tomárãho ha ava-guarani hína umi ayvu oikéva tesaparápe, katu nde'íri mba'e pojoapýpe oiporu omohenda haña ichupekuéra umi ikatuetéva omano apytépe.²

1 El número de lenguas depende de la manera de definir una lengua o un dialecto.

2 <https://spl.gov.py/situacion-sociolingüística-de-la-lengua-guana-fue-presentada-en-la-librería-capel-2024/>

Techaukaha 1

Ypykuéra ñe'ẽ ha mba'éichapa ojejuhu Paraguáipe

Ñe'ẽ	Ñe'ẽ rogapygua	Oi-porúva, (Crevels, 2012)	Tapicha hetakuépe (oiporúva iñe'ẽ tee) (PÑS, 2015)	Mba'éichapa ojejuhu (Crevels, 2007)	Mba'éichapa ojejuhu (Ethnologue) ³	Omohendaague ichupe (Crevels 2012, Ethnologue)	Mba'éichapa oñembokuatiahína (Glottolog)
1. Angaité	Enlhet-enenlhet	1030	5992 (10%)	Oike tesa-parápe	6b (Threatened)	Guarani	Ñe'ẽ resýi, ojehecháva tuichaháicha
2. Enlhet		6439	8167 (97%)	Oike tesa-parápe	6a (Vigorous)	Castellano	Ñe'ẽryru, ojehecháva tuichaháicha
3. Enxet		3842	7284 (50%)	Oike tesa-parápe	6a (Vigorous)	Guarani	ñe'ẽtekuua, ñe'ẽ rysýi, ojehecháva tuichaháicha
4. Guaná		29	393 (1%)	Ivaiteterei isitu	8a (Moribund)	Guarani	ñe'ẽtekuua oñemoñepyruva, ñe'ẽ rysýi
5. Sanapaná		984	2866 (43%)	Oike tesa-parápe	6b (Threatened)	Guarani	ñe'ẽtekuua, ñe'ẽ rysýi, ojehecháva tuichaháicha
6. Toba-Enenlhet/Toba-maskoy		1253/12	2072 (73%) / ND	Oike tesa-parápe	6b (Threatened)	Castellano	ñe'ẽtekuua oñemoñepyruva, ñe'ẽ rysýi
7. Toba-Qom	Guaicurú	1183	1939 (81%)	Oike tesa-parápe	6b (Threatened) Also, Argentina	Sa'i oñemokangy	ñe'ẽtekuua, ñe'ẽryru
8. Maká	Mataco-mataguayo	1042	1888 (97%)	Oike tesa-parápe	5 (Developing)	Sa'i oñemokangy, katu castellano omohenagueve ichupe	ñe'ẽtekuua, ñe'ẽryru
9. Manjuy		365	582 (83%)	Oike tesa-parápe	5 (Developing) ⁴ Also, Argentina	Sa'i oñemokangy, katu castellano omohenagueve ichupe	ñe'ẽtekuua, ñe'ẽ rysýi
10. Nivaclé		10 109	14768 (99%)	Oike tesa-parápe	5 (Developing)	Sa'i oñemokangy, katu castellano omohenagueve ichupe	ñe'ẽtekuua, ñe'ẽryru

3 Ethnologue categoriza la vitalidad de las lenguas en una escala de 0 a 10 en que 0 es una lengua internacional y 10 es una lengua extinta.

4 Mbyá y guaraní occidental son 5 (Developing) en Brasil y en Bolivia, respectivamente.

Ñe'ẽ	Ñe'ẽ rogapygua	Oi-porúva, (Crevels, 2012)	Tapicha heta-kuépe (oiporúva ñe'ẽ tee) (PÑS, 2015)	Mba'éichapa ojejuhu (Crevels, 2007)	Mba'éichapa ojejuhu (Ethnologue) ³	Omohendague ichupe (Crevels 2012, Ethnologue)	Mba'éichapa oñembo-kuatiahána (Glottolog)
11.Aché	Tupí-Guaraní	911	1884 (90%)	Oike tesa-parápe	5 (Developing)	Guarani	Ñe'ẽtekuaa oñemoñepyrúva, ñe'ẽ rysíi
12. Ava-guaraní		6308	17921 (5%)	Oike tesa-parápe	6b (Threatened)	Guarani	Ñe'ẽtekuaa oñemoñepyrúva, ojehecháva tuichaháicha
13.Guaraní-ñandeva		1550	2470 (85%)	Oike tesa-parápe	6b (Threatened)	Poca Sa'i oñemokangy, guarani omohenagueve ichupe	Ñe'ẽtekuaa
14.Guaraní occidental		574	3587 (20%)	Ivaieterei isitu	6b (Threatened) Also, Bolivia	Guarani	Ñe'ẽtekuaa
15.Mbya		10016	20546 (39%)	Oike tesa-parápe	6b (Threatened) Also, Brazil	Sa'i ikangy, Guarani omohendaguve ichupe	Ñe'ẽtekuaa
16.Pãi-tavyterã		6364	15494 (40%)	Oike tesa-parápe	6b (Threatened)	Guarani	Ñe'ẽtekuaa oñemoñepyrúva
17.Ayoreo	Zamuco	1756	2461 (99%)	Oike tesa-parápe	5 (Developing)	Sa'i oñemokangy, katu castellano omohenagueve ichupe	Ñe'ẽtekuaa oñemoñepyrúva, téra rysíi
18.Chamacoco ybytosó/tamarãho		1174	1915 (97%) /152 (100%)	Oike tesa-parápe	5 (Developing)	Sa'i oñemokangy, katu castellano ha guarani omohenagueve ichupe	Ñe'ẽtekuaa oñemoñepyrúva, ñe'ëryru

Jesarekorã. Ore rombosako'ipyre

Oĩ ypykuéra rekohape ambue ñe'ẽ omohendaguehahína ypykuéra ñe'ẽme ha péva omoinge ichupekuéra tesaparápe (tojehecha *Tabla 1*). Paraguái niko umi ypykue ayvu ojeporuve okaháre tetãpýpe, guarani paraguái ojeporuvehápe avei. Umi ayvu oúva tupi-guaranígui, ko'ýte, guarani paraguái rehe ova hikuái ohóvo umi ypykue ayvu poruhára, ha péva omboguekuaa umíva umi ayvúpe. Katu ojerekova'erã tesa renondépe umi ayvu ojejuhúva tupi-guarani apytépe hasykueha ojehechakuaávo moõpa oñepyrú ha opa peteĩteĩva. 'Ñe'ẽ' niko yvypóra oguerojerapyre ha mávapa *lengua térã dialecto* oñemohenda hağua yvyporajeýnte ojapo, ha ñanderesapysova'erã ñahesa'ỹjo hağua umi papapy oñemysãiva *censo*

ojajapóvape: “Oñemarandumono’õ ha oñemboguatáva jeporekapy, ojehechakuaa hağua umi tapicha ypykuépa oiporukuaa ijayvu tee, guarani paraguái ykére, itukãñorairõhína” (Melià, 2009, t. 180). Upéicha rupi, hasyeterei oñemohendávo michĩ térã kakuaápa umi ayvu ñemohendague.

Ñañe’ëtaramo umi ayvu matabo-mataguayo ha zamuco rogapygua rehe, enlhet ha toba-enenlhet opytáva enlhet-enenlhet apytépe, jahechakuaáta sa’iveha iñemohendague, katu upéicha oikóramo, castellano hína umi oikevéva ijapytepekuéra. Ko’ã ayvu ojepru Chaco-pe ha Melià (2010) omyesakã castellano oikeveha ijapytepekuéra umi tapicha oikoveve rehe menonita ha misionero católico ha anglicano apytépe; upéicha avei ha’ekuéra ojojuhumeme tapicha Argentina-ygua ndive.

Ñe’ẽ ñeisãbyhy Paraguái

Ñe’ẽ ñemohendague ambue rehe niko apañua ndekakuaáva ypykuéra ayvu oñembohekove puku hağua Paraguái, taha’e castellano térã guaraníme ġuarã. Peteĩ ñe’ẽ ogue hağua iñe’ẽhára korasõ ha jurúgui niko heta ary ohasakuaa (Crystal, 2000: §3) ha heta *factor* oike ipype. Katu ñe’ẽ ñeisãbyhy ha ñe’ẽ rape’apo pojoapy ndekakuaáva, ojekuaaha rehe ayvu sa’ive iporuhára oguerékova rehe oñeñangarekóramo ouporãta ypykuére retãme, ikatúta rehe upéicharamo ha’ekuéra ijyvy térã omboguata imbo’ehaokuérape ñehekombo’e mokõi ñe’ẽme (Crevels, 2007: 12). Paraguái, guarani paraguái ojepru rehe omohupy’ũve ñe’ẽnguéra rehe ñeñangareko ambue tetãmeguágui, ha upéicha rupi ñe’ẽrape’apo ñembosako’i ijetu’uve ambue tetãmeguágui. Añetehápe ko tetãme ojejuhu léi ombohapéva oñeñangarekóvo ñe’ẽhára derecho, katu jeyvéramo umíva ohove oñeñangarekóvo guarani paraguái año, ypykuéra ayvu rangue.

Paraguái Léi Guasu ohechauka ko tetã iñe’ẽ tee mokõiha, ha’eva castellano ha guaraní.

Akyta 140. Paraguái retã iñarandupyheta ha iñe’emokõi.

Castellano ha guaraní hína ñe’ẽ tee. Léipe he’iva’erã mba’éichapa ojepru’uta Estado rembiapópe mokõive

Ypykukéra ñe’ẽ, umi tapicha imbovyvéva aty javee, ko tetã arandupy rechaukaha avei.

Oñemoneĩ ypykuéra retã ha iñe’ẽnguéra, katu umíva ndojeporumo’ãi Estado rembiapópe. Ko’ã mba’épe ojekuaa Europa-gui oúva tembiguerovia ñe’ẽ oñembojoajuhápe arandupyre (Wright, 2000, t. 1). Upéva ári, castellano ha guaraní ha ñe’ẽmokõi ko’ã mokõivépe hína Paraguái rekotee apytere (Makaran, 2014). Upéicha rupi, ypykuéra ñe’ẽ maymáva rehe sa’ive oñepena oñeñomongetáramo Estado rembiapo ha léi ñerenohẽ rehe⁵. Tekotevéha oñeñangareko ypykuéra ayvu rehe ñe’ẽ ñeisãbyhy rupi ojehechakuaamava’ekue ojapo mokõipa ary rasáma: “A language policy more protective of native languages is necessary to ensure survival and continued evolution of indigenous peoples”

[Oñekotevé ñe’ẽ ñeisãbyhy oñangarekovéva ypykuéra ayvu rehe jahechápa umi iñe’ẽhára, tapicha ypykuéva, oikove ha oñakãrapu’ã ko’ẽreire] (Gynan, 2001, t. 106, ore rombojerepyre). 2010-pe oñemboaje Léi Ñe’ẽnguéra rehegua, ha, heseae, oñemoheñói Paraguái Ñe’ẽnguéra Sãbyhyha (PÑS) oguerékova hyepýpe Moakãha Ohapojó’ova ha Omyerãkuáva Ypykuéra Ñe’ẽ rembiaporã tee, oñemongu’eva’eráva omboguatávo ko’ã tembiaporã:

5 La Constitución del 1992 fue la primera en que los grupos indígenas fueron mencionados (Melià, 1997).

Akytã 42.1. Ombyaty ha oñongatupaite va'erã oñehendu ha oñemoñe'ẽ haġuáicha kuatia ári opavaite pyykuéra ñe'ẽ, ha tenonderãite umi oguepotáva.

2. Omongu'eva'erã tembiapo omoingove jey potávo umíva umi ñe'ẽ.

3. Omokyre'ýva'erã pyykuéra ñe'ẽ jekuaa, ijeporu ha iñemboete tetãygua apytépe, ha'e rupi umíva tetã mba'e teete.

Jepevémo ndojepapyhí ichupekuéra tetã ñe'ẽ teéramo, leikuéra ohechakuaa pyykuéra ñe'ẽ rehe oñeñangarekova'erãha. Áġa katu ñanemandu'ava'erã ñe'ẽ ñeisãmbhy ha leikuéra ñe'ẽ rehegua tuicha mba'éramo jepe, ha'ekuéra año nomoañetái ogehupytývo ojehekáva. Añetehápe, tesapyso, karai Kalich (2012) ko léi ndoropoguerahái añemoañetévo ipype ojehaíva. Ha'e he'i pyykuéra ñe'ẽ noñembohapeiha iporurakuéra resa guive ha hekokuéra kuápe. Techapyrãramo jajuhukuaa jajesarekóramo *columna* ipahapegua upe *tabla* 1-pe umi ayvu ñembokuatia rehe; ipype jahechakuaa heta ayvu retepy noñehesa'ýjo ha noñembokuatia pukuiha, jepevéramo upe léi omoĩPÑS rembiaporãramo. Añetehápe niko ko'ãichagua tembiapo ipukue he heta pojoapy oñeikotevẽ oñemboguatáva, katu oĩ apañuái tuichavéva. Tapicha umi tekohapygua'ýva omba'apo oñembokuatiávo umi ayvu. He'iháicha Kalisch (2012), péicha ojejapóramo ndojehejái umi pykue atýpe ha'ekueraité ohesa'ýjo ha omba'apóvo ijayvu rehe. Ojepyaha haġua jehaipyre jahechápa umi pykue retã ombarete iñe'ẽnguéra are ġuarãicha, tekotevẽ oñemba'eporandu ichupekuéra ha oñemba'apo hendivekueravoi. Oñembosako'i rekávo umi ayvu ñe'ẽtekuaa (ko'ýte oñembosako'íva umi ñe'ẽpykuaahára oiporuva'erã, ojekuaaháre ha'ekuerahahína umi ohupytýva viru oñemongu'e haġua), ndakatuetái hína umi tapicha retã oikotevẽva ni oipytyvõtava ichupekuéra oñangareko ha omombaretévo ijayvu tee.

Ambue mba'e ombojetu'úvo ñe'ẽ rape'apo Paraguáipe hína ndojeguerekóire marandu ñe'ẽ jeporu rekóre umi pyykuéra rekohapýpe. Tekotevëniko oñeikũmby ñe'ẽheta yma ha mba'e tendápepa ojeporu umi ayvu ko'áġa, ikatu haġuáhca oñemombarete umi ñe'ẽ tee rekoveresái (Kalisch, 2004).

Tekombo'e ñeisãmbhy

Ñe'ẽ ñeisãmbhy karakuete niko hína ñehekombo'e ha mba'e ñe'ẽmepa umi kunumime oñembo'e mbo'ehaoha rehe. Ñe'ẽ rape'apo tekombo'e ñemboguatápe tuichaitekoe añemombarete katuĩ rekávo umi ñe'ẽ tee: opaveve mitã'i ma mitãkuña'i ohova'erã oñemoarandu mbo'ehaópe⁶ ha upépe oñehendu, ojehechauka ha oñeñanduka ichupekuéra tekombo'e ayvu. Paraguápe ko'ã mba'e ipy ha ipoguasuve. Jahechami tenondetevoi mba'épa he'i leikuéra.

Léi Guasu Akytã 77^a. Mbo'ehaoháre oñeheko'bo'e ñepyrũvo mitãnguéra oñembo'éta ichupekuéra hogapypegua ñe'ẽme, ha'éma guive tetã ñe'ẽ tee. [...] Umi tapicha aty imbovyvéva iñe'ẽ py ndaha'éiva gaurani, ikatu ojeporavo peteíva umi ñe'ẽ tee.

Tetã Léi P^{py} 234⁷ Akytã 28 1. Ikatúma guiv, mitãnguérápe oñehekombo'eva'erã omoñe'ẽ ha ohaívo pyykuéra ñe'ẽ teépe térã upe ñe'ẽ ojeporu memevéva aty ha'ekuéra oikoha mba'évape. Péicha ndaikatúramo ojejapo, mburuvichakuéra ko'ã mba'erã oñemoíva omba'eporanduva'erã umi pykuépe jahechápa oñondive oheka mba'éicha ojejapokuaa ko'ápe oñemandáva.

Léi P^{py} 3.231⁸ Akytã 5 e) mbo'épy ñepyrũ, escolar básica ha media mbo'épyrã apytépe oñemboguatáva ha iñe'ẽnguéra jeporu ha ha'ekuéra oñemongu'eháicha ñehekombo'épe mbo'ehaoháre.

6 La Constitución Artículo 76.

7 La ley en que Paraguay ratifica el convenio de OIT 169.

8 La ley que crea la Dirección General de Educación Escolar Indígena.

Ley Ñe'ënguéra rehegua

Akytã 26^{ha}. Jeporombo'e ñe'ë tenonderépe rehegua. Mayma mitã oikóva Paraguáipe –taha'e kuña térã kuimba'e- iderécho ojehekombó'e **ñepyrũvo** ichupe iñe'ë tenonderépe, ha'éma guive upéva tetã **ñe'ë** tee peteĩva.

Ypykuéra omoñepyrũkuua mitã jehekombó'e iñe'ë teépe. Ambue tapichakuéra heko ha iñe'ë ambuéva oiporavova'erã pevarã tetã **ñe'ë** tee peteĩva.

Jahechakuaaháicha, mbohapy léi iñambuéva ojuehegui omoañete temimbo'épe derecho oñemoarandúvo ypykuéra ñe'ë ha'e oikuaávape. Katu, ro'ejejjey, léi año nomoañetái oñemboguatavo añetehápe. Paraguái kásope, heta ñepysãnga ojeguereko oñemoañetávo leikuéra. Tenondetevoi, mbovy ojejuhu mbo'éhára oñembokatupyrýva ombó'e ha'gua ypykue ñe'ëme ha sa'i ojejuhu pojoapy oñeporombo'e ha'gua (Melià, 2010). Ypykuéra ayvu kásope, ndovaléi oñembojeréntevo aranduka ha ambue pojoapy guarani térã castellano-gui ipypekuéra (Kalisch, 2011). Marandu oñembojeréva castellano-gui niko ovaléta umi tapicha oiporúva ko ñe'ëme ñuarã ha ipype he'íva tuicha mba'éta umi oiporukuaáva ko ayvu. Umichagua pojoapy ndovaléi ypykuérape ñuarã. Ojekuaapyhýramo mba'e iñambuetéva ambue tembihechapy iñambuetéva pe máva mba'évaguí niko nomombaretái ypykuéra ñe'ë. Ko mba'e ojehúva rehe ohai Méliá (2010):

Tekombo'e mokõi ñe'ëme oporombojokupytýva niko heta kásope pokarërei, añetehápe noñembojokupytýire oñondive mavave ypykuéra año oikuaa ha oikovévaramo paraguaguakuéra rekópe, ha ko'áva katu mba'eveichavéramo noñeha'áiramo oikuaa ha oikove ypykuéra rekópe. Ñehekombo'erã mbo'ehaohapegua ndoguerékói hesa renondépe upe ñe'ë oiporúva tetãyguakuéra ha sa'ieterei ojehechakuaa mba'e oporomopensáva upe ayvu ojehyvykói ha oñemombaretaha. (p. 28 - 30)⁹

Mokõiha, heta mitã ypykue ndohecha porái mbo'ehao térã katu ohóramo upépe mboymi arýnte oje'ói (Quiñónez de Bernal, 2012). Ñañeporandukuaa mba'erãpa ovale ñe'ë oñeporombo'eha mitãnguéra ndohóiramo mbo'ehaópe. 63 % mitã ypykue oikove mboriahu apĩme ha 41, % kunumi ndohupytýiva gueteri 5 arýkatu ohasa *desnutrición* ndevaíva (Melià, 2010, p. 28). Paraguái Léi Guasu, akyta 140-pe ojapy ypykuéra ha ambue tapicha imbovyvéva aty ayvu tetã aradupýramo. Ojejesarekótaramo umi oje'éva'ekue tenondevére, ha'ete hetaite tembiapopy gueteri tekotevéha oñeñangareko rekávo ko *patrimonio* ha tapicha imbovyvéva ñe'ë rehegua derecho.

Ko'a guive romboguapýta ikatúva ojechakuaa oñemboguatajavo Ñe'ë ñeisãmbyhy tekoresãirã, ñe'ë rape'apo ha tembikuaa reka rupive.

Ñe'ë Ñeisãmbyhy Mbohekoressãiva gotyo

Jaheháma haguéicha pehẽ tenondeguápe, Paraguái tekoeta ha ñe'ë ñeisãmbyhy kásope hetaitekoe tembiaporã ojejuhu oñemboguata ha'gua ñe'ë ñeisãmbyhy ñembohekoressãirã. Tetãygua jeikove oñondive, medio ambiente, tekoasakue ha política ñemboguata ojoaju ñe'ë ñembohekoressãirã rehe ha ayvu ñembohasa kyrýnguérape ndive, amohekói realida oikoéva ojuehegui ko tetãme. Ikatuete porãntevoíkatu ja'e ñaimeha peteĩ apañuái iporo'óva rendondépe (Churchman,

9 Sin embargo, también existe resistencia: Gerzstein (2015: 130 [1998], también Tacconi & Abrach 2015) describe como en la escuela maká en la Nueva Colonia Indígena Maká, los niños indígenas hablan maká con los maestros indígenas a pesar de que los materiales son en español y la escuela es un ámbito relativamente oficial.

1967 ñe'ẽme) hasykuéva térã ndaikatumo'ãivavoi ojejapyhara, noñembotýi, opu'ãre ojehe ha iñambuememéva jeyvéramo hasýva ojehechakuaa hağua ha ojoguerahapáva ojopóre.

Ñe'ẽ Rape'apo Mbohekoresãiva gotyo

Ñe'ẽ rape'apo ryepýpe oike tembiaporã aty oñembohapévo ñe'ẽ jeporu, hetepy jerojera, taha'e ijachegety, ijehaikatu ha iñe'ẽtekuua, upéichante avei iñehekombo'e (Cooper, 1997; Hornberger, 2006). Tetã heta ñe'ẽ ojejuhuhápe, tuicha mba'eterei ñehekombo'e, Estado rembiapo ha momaranduhárape jeporu, ko'ã jehape'apo reheae oñemohenda ogehupytývo tekombo'e ha ojeguereko marandu tetãyguaháicha ojepartisipa ha ojeoporavóvo tapichakuéra apytépe. Ñe'ẽ jeikove oñondive ñembohape ikatu oñepysãnga iñemoherakuã ha iñepysyrõ rehe, umi káso oñemohendaguehápe peteíva ambue rehe ha oñembohekoveresãivo maymave. Techapyrãramo, umi Estado ñe'ẽ tee oñemyasãi ñehekombo'e, momaranduha ha Estado rembiapo rupive, tahe'e Paraguái ha Finalandia-pe. Ijaveve, umi tapicha imbovyvéva oñepia'ã iñe'ẽ ko'ẽ ha iñarandupy ko'ẽ pyahurãre umi imbaretéva renondépe, jahechápa omombarete hekovekuéra yma. Techapyrãramo jahechakuaa ñehekombo'e ñe'ẽ ojeoporuvévape ikatuha oiguyru tape iñe'ẽhára ojuhúva tembiapo iporãvéva ikatuva'eráva oipytyvõ ichupe oñakãrapu'ãvévo, katu omomomyrykuua ichupe hapo tee ha iñe'ẽgui ha opyta hapykuerekañy. Ojasurúvo estado ko'agãguáva ha oipykúiva capitalismo rape tenda ymave mombyry opytava'ekuépe omohendague jeikove yma ha avei omboguekuua ñe'ẽ mbovy tapicha oiporúva; upéva ári, ouvaikuua *medioambiente*-pe. Ko'ã káso ndojehúi América Latina-pe año, ojekuaa porã avei upéicha oiko Hague Europa-pe, umi tapicha aty iñe'ẽ kangyévape Francia, España ha tetã nórdico maymávape *modernidad* oikévo (Skutnabb-Kangas y Phillipson, 1994). Oñembohape ha oñeñangareko hağua tekove'eta rehe niko ñaikotevẽ ñe'ẽ ñeisãmyhy ha rape'apo ombohekoveresãiva, tove toporoguenohẽ apañuãigui taha'e tapichakuéra jeikove oñondive *economía* ha *medioambiente* rehe ñañe'ẽvo.

Umi ONU Objetivo de Desarrollo Sostenible (Naciones Unidas, 2015) ombohysýi tembiapopyrã oñembotatajepúvo mboriahu, ogehapo'ó vara'e, tesãi ha jeikove porã maymavépe, tekombo'e añetete, y ipotĩ ha hesãiva, tekoha potĩ, kuña ha kuimba'e rekovejoja, ñemba'apohápe togehupyty tekojoja hamba'e. Ñe'ẽ rehe ndaipóri mandu'a umi jehupytyrã apytépe, katu oike heta umíva kuápe, ojehecha tekombo'e ha tekojoay kuápe. Tekombo'e iñañatéva rehe opokóvo, ONU oikuaauka mboriahu reko ha apañuãi mitã ha mitãrusu ndohupytýire ojehekávo ñehekombo'e rupive ohasa gueteri umi tenda ojejuhuhápe tapicha imboriahuetereíva. Ikatu hağuaícha ojeheja tapykuévo ko'ã apañuãi, heta hetave viru oñembohasa tekombo'épe ñuarã ha ojeyekko mbarete viru rupive umi tecnologías de la información y las comunicaciones (Naciones Unidas, 2023). Umi jehupytyrã avei he'ive tekotevẽva oñemboguejyve tekojoavy ojekuaaháre akãrapu'ã tetãygua apytépe ha *economía* re hegua ohapejokoha oñemboguejývo tuichakuépe mboriahu apĩ ha ohapejoko tapichakuéra ohupyty'ỹ hağua ikerayvo ha ombohekove tĩndy ichupekuéra. Ko'ã mba'e niko tuicha mba'ehína oñemboguejýramo umi tapicha imbovyvéva, taha'e tetã háicha, iñarandupy ha iñe'ẽme.

Ojejupyty hağua akãrapu'ã tekoressãi rehegua, tekotevẽ oñemba'apo ñasẽ rekávo ñande guatãgui vypporaháicha, tesapysópe. Koichagua ñemongu'e pyahu oñemboguata rekávo ojejesarekova'erã ha henda guivo ha hendáicha, ani voi

ojejuhuse peteĩ tape añónte tekoresãirã, togueroike uvei umi tapicha oñemoykéva aty rembihecha ha rembipota (Sousa Santos, 2014; Virtanen et al., 2020). Ñe'ẽ ñeisãmbyhýpe, koichagua tembihecha ha ñemongu'e oñemboguatakuua ojesarekóvo umi tapicha imbovýva ñe'ẽ rekove ko'ẽreiregua, jahechápa ojeheja umíva tapykuévo. Tembiapo ñe'ẽ reheguápe, ko'ã mba'e he'isekuua oñemba'apova'erãha *etnografía* guive heta arandupy ñepytyvõ ha tapichakuera tekohaygua ñemoirũme. Umi tapicha imbovyvéva aty katuetei oikeva'erã oñemoĩ ijehegui ñe'ẽ ogehape'apóvo hekópe ha ogehupytývo ojehekáva.

Tapicha otembikuaarekoa ha ohape'apóva ñe'ẽme ñuarã niko oñemongo'õ ha oñembojoajupa haña arandupyeta tekovẽ ojepy'amongeta ha ohechakua umi tembiguerovia oguerékova peteĩteĩva tembikuaarekaha. Umi tapicha katupyry tembikuaarekaha réra ha rembiapo rehe ojesarekova'erã umi tapicha oikóva tekohaépe ha jeporekapy ykekohára. Kócha oñemba'apóramo, peteĩ henda guivo, omo'insegúra umi *proyecto* ñemboguata, ndojekuaáire mba'etépa ogehupytýta oñeporandu'ỹre umi tekohayguápe. Ambue henda guivo katu umi tapicha hekohaguáva omoneĩramo tembiapopy oñemboguataseva umíva oñemopyenda ha ovalevéta mayma tapicha oñemongu'éva iñemboguatarañme. Ko'ã mba'ete, natekotevẽivoi ja'e, oñemboguatava'erã *ética* rekópe ha ndaikatúi ñanderesaráiva pokatu ojejuhúva mayma tapicha oikéva ohape'apo ñe'ẽ ha omboguata tembikuaa hesegua. Oñemboguata haña tembiapopy ou porãtava ñe'ẽ rekoveresãirã, tekotevẽ oñemoañete leikuera omandáva ha tapichakuera tekohapegua oykekóva jeporekapy ñemoneĩ.

Sami rekoasakue Finlandia-pe

Ojehechakuaa haña mba'éichapa oñesékuaa tapépe, ojejapyhykuua techapyrãram umi Sami-pe, ojejuhúva kuarahyresẽvo Finlandia-pe (upéicha avei Suecia ha Noruega-pe). Umi Sami añoite niko ypykuera retã ojejuhúva Unión Europea-pe, ha hekohakuera yma ojejuhu umi tetã nórdico ártico-pe. Sami Amandaje (Finlandia-pe), ha'ekuera ojejuhu hetakuépe amo 75.000 tapicha rupi, ha umíva apytégui 10.000 rupi oiko Finlandia-pe. Ágaramo ñuarã ojeporu porundy ha pa sami ñe'ẽ, ha umívagui Finlandia-pe ojeporu mbohapy: upe kuarahyresẽvogua, Inari ha Kolтта. Ko ñe'ẽ rogapygua hí'añuivevahína umi avyu Finlandia ñe'ẽ Báltico-yguáva, umíva apytépe finlandés, ha'éva avei Finlandia retã ñe'ẽ hetave tapicha oiporúva. Sami ojeporu Finlandia, Noruega ha Rusia-pe. Sami ñe'ẽ ojeporúva guive Finlandia-pe oike tesaparápe ha ikatu oguete, ko'ýte sami inari ha sami kolтта isitukuera ijetu'uvéva.

60% rasa Sami ojejuhúva ko'áña Finlandia-pe ndoikói hekoha ymáme, ha umíva heta mba'e pyahu ogueru ichupekué'ra ñehekombó'e, ñeñangareko ha ñomongeta iñe'ẽmenguera. Ñañe'ẽvo ko'ã tapicha ñeisãmbhy rehe, Sami Amandaje hína ijytakuera tee Finlandia-pe. Hemiaporã tuichavéva hína Sami retã ojae ha oguatakuaávo ijehegui iñe'ẽ ha hekópe, Finlandia Léi Guasu omoañetéva ichupekuera, oasegura hekoversái ha oñakãrapu'áva ypykuera Sami arandupy. Finlandia estado oipytyvõ ichupe virúpe.

Momaranduhakuera, taha'e puhoe ha televiõ Finlandia-pegua ogueroko *programa* sami ñe'ẽme, ko'ýte umi marandu ha arandupy rehegua. Umi programa ndaha'éi ko'ã tapicha rekohápe ñuarãva año, oñehendu avei tetã tuichakue javeve. Péicha ojejapo rupi, ko ñe'ẽ oñehendu ha oñeñandu avei ambue ñe'ẽ poruhára Finlandia pegua apytépe.

Techapyrãramo ojejapyhykuaa tembiapokue ovaléva oñemboguatava'ekue ani hağua oñemondoho ñe'ẽ ñembohasa tapicha pyahukuérape ha oñemohendague peteĩ ayvu niko hína umi nicho de lengua-pe ojekuaáva (Pasanen, 2010). Ñehekombo'e oñemoñepyrũvo, sami ojeporu kyrĩnguéra apytépe tembiapo ko'ẽreireguápe imbo'ehaokuéape. Mitãnguéra ikatu ombohováí imbo'ehápe ñe'ẽ oiporusévape, katu mbo'eharakuéra oñe'ẽ ichupekuéra sami-pe año. Péicha ojejapo reheae, mitãnguéra ohendu sami ñe'ẽ umi temimoĩmbýpe ymavéma ojeporuve haguépe finés.

ÑE'ËPAHA

Ko jehaipýpe rohakã'íókuri ñe'ẽ poruharakuéra akãrapu'ã ha tekoporã jojarekópe. Roikuaaukákuri heta mba'e opokóva ñe'ẽ ñeisãmbhy ha tapicha aty imbovyvéva jeikove porãre, oñehesa'ỹjón ecología ha tekoeta ñe'ẽ rehegua resa guive. Techapyrãramo rojapyhy ypykuéra ñe'ẽ ojeporúva paraguáipe ha sami Finlandia-pegua; rohesa'ỹjókuri mba'éichapa ñe'ẽ ñeisãmbhy ha rape'apo ombohovake heta ñepysãnga ha apañuãi oñemboguata ha oñemoañetekuévo. Avei roñe'ëkuri tekoveresãi rehe ha mba'érepa tuicha mba'e ñe'ẽ poruhára atýpe, ha'e ogueropojáire juruha ha pojoapy ojeiguyrúvo ñe'ẽnguéra yvotyty ko'ẽ pyahurã, oguerekóre hesa renondépe tapichakuéra jeikove oñodnvie, *economía* ha *medioambiente*. Rojepy'amongeta avei tembikuaa rapykuereka ha tapicha katupyry rembiapo tekotevẽva rehe oñemboguata rekávo ñe'ẽ ñeisãmbhy ha tembikuaareka ouporãva tekoveresãime. Tamora'e tembihecha oguerekóva hesa renondépe hetaite pojoapy, techapyrã ñe'ẽ ñeisãmbhy oporombohekove resãiva, togueropojái pojoapy ojeporukuaáva ñe'ẽ ñeisãmbhy "apañuãi iporo'óvavape", ko'ýte umi ñe'ẽ sa'í tapicha oiporúvape ġuarã.

ARANDUKAPORUPYRE

- Asamblea Sami. (s.f.). *Saamelaiset ja saamen kielet*. <https://samediggi.fi/vastualueet/saamen-kielet/viranomaisille-saamelaisten-kielellisista-oikeuksista/kielelliset-oikeudet-ovat-perusoikeuksia/saamelaiset-ja-saamen-kielet/>
- Bastardas Boada, A. (2016). Ecología lingüística y lenguas minorizadas: algunas notas sobre el desarrollo del campo. En A. M. Fernández Planas (Ed.), *53 reflexiones sobre aspectos de la fonética y otros temas de lingüística* (pp. 449–458). Barcelona.
- Brundtland, G. H. (1987). *Our Common Future: Report of the World Commission on Environment and Development*. Geneva: United Nations Document A/42/427.
- Churchman, C. W. (1967). Guest editorial: wicked problems. *Management Science*, 4(14B), 141–142.
- Cooper, R. (1997). *La planificación lingüística y el cambio social*. Cambridge University Press.
- Crevels, M. (2007). South America. En C. Moseley (Ed.), *Encyclopaedia of the world's endangered languages* (pp. 101–194). London/New York: Routledge.
- Crevels, M. (2012). Language endangerment in South America: The clock is ticking. En L. Campbell & V. Grondona (Eds.), *The Indigenous Languages of South America* (pp. 167–234). De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110258035.167> (Accedido el 5 de abril, 2024).
- Crystal, D. (2000). *Language death*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Eberhard, D. M., Simons, G. F., & Fennig, C. D. (Eds.). (2024). *Ethnologue: Languages of the World* (27th Ed.). Dallas, TX: SIL International. <http://www.ethnologue.com>
- Eliasson, S. (2015). *The birth of language ecology: interdisciplinary influences in Einar Haugen's "The ecology of language"*. *Language Sciences*, 50, 78–92. <https://doi.org/10.1016/j.langsci.2015.03.007>
- Gerzenstein, A. (2015). [1998]. *El contacto maká-español: un caso de resistencia etnolingüística*. En C. Messineo & A. C. Hecht (Eds.), *Lenguas indígenas y lenguas minorizadas. Estudios sobre la diversidad (socio) lingüística de la Argentina y países limítrofes* (pp. 127–138). EUDEBA.
- Gynan, S. N. (2001). *Language Planning and Policy in Paraguay*. *Current Issues in Language Planning*, 2(1), 53–118. <https://doi.org/10.1080/14664200108668019>
- Hammarström, H., Forkel, R., Haspelmath, M., & Bank, S. (2024). *Glottolog 5.0*. Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10804357>
- Harmon, D. (1995). *The status of the world's languages as reported in Ethnologue*. *Southwest Journal of Linguistics*, 14, 1–33.
- Harmon, D. (1996). *Losing species, losing languages: Connections between biological and linguistic diversity*. *Southwest Journal of Linguistics*, 15, 89–108.

- Harmon, D., & Loh, J. (2010). *The Index of Linguistic Diversity: A New Quantitative Measure of Trends in the Status of the World's Languages*. *Language Documentation and Conservation*, 4, 97–151.
- Haugen, E. (1971). The ecology of language. *Linguistics Report*, 13(25), 19–26. Washington, DC: Center for Applied Linguistics. <http://www.cal.org/pdfs/lr/the-linguistic-reporter-volume-13.pdf> (Reimpreso como Haugen, 1972).
- Hornberger, N. (2006). *Frameworks and models in language policy and planning*. En T. Ricento (Ed.), *An Introduction to language policy: Theory and method* (pp. 24–41). Cambridge University Press.
- Kalisch, H. (2004). *El multilingüismo paraguayo. Apuntes hacia una noción integrada de 'bilingüismo'*. *Acción*. Revista paraguaya de reflexión y diálogo, 247, 33–36.
- Kalisch, H. (2011). *El protagonismo de los hablantes - Políticas lingüísticas referentes a las lenguas indígenas del Chaco Paraguayo*. *Suplemento Antropológico*, XLVI (2).
- Kalisch, H. (2012). “No tiene futuro”. *Sobre la construcción de la identidad lingüística de un niño enlhet y el futuro de las lenguas indígenas chaqueñas*. En J. M. Rodrigues (Ed.), *Ciudadanía democrática y multilingüismo: La construcción de la identidad lingüística y cultural en el Mercosur* (Biblioteca Paraguaya de Antropología, Vol. 85, pp. 245–278). CEADUC.
- Krauss, M. E. (1992). *The World's Languages in Crisis*. *Language*, 68(1), 4–10.
- Lüpke, F. (2017). *African(ist) perspectives on vitality: Fluidity, small speaker numbers, and adaptive multilingualism make vibrant ecologies (Response to Mufwene)*. *Language*, 93(4), e275–e279. <https://doi.org/10.1353/lan.2017.0071>
- Maffi, L. (1998). *El lenguaje: un recurso para la naturaleza*. *Naturaleza y recursos: Revista de la UNESCO sobre investigación en medio ambiente y recursos naturales*, 34(4), 12-21.
- Makaran, G. (2014). *El mito del bilingüismo y la colonización lingüística en Paraguay*. *De Raíz Diversa*, 1(2), 183–211.
- Meliá, B. (1997). *Pueblos indígenas en el Paraguay: Demografía histórica y análisis de los resultados del censo nacional de población y viviendas, 1992*. Presidencia de la República.
- Melià, B. (2009). *Paraguay*. En I. Sichra (Ed.), *Atlas sociolingüístico de pueblos indígenas en América Latina* (Vol. 1, pp. 173–194). Quito: AECID, FUNPROEIB Andes, and UNICEF. http://www.unicef.org/lac/library_3224.htm
- Melià, B. (2010). *Lenguas indígenas en el Paraguay y políticas lingüísticas*. *Currículo sem Fronteiras*, 10(1), 12–32.
- Mühlhäusler, P. (1996). *Linguistic Ecology. Language Change and Linguistic Imperialism in the Pacific Region*. Routledge.
- Naciones Unidas. (2015). *Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*. <https://sdgs.un.org/2030agenda>

- Naciones Unidas. (2023). *Informe de los Objetivos de Desarrollo Sostenible. Edición Especial*. https://unstats.un.org/sdgs/report/2023/The-Sustainable-Development-Goals-Report-2023_Spanish.pdf
- Nettle, D. (1998). *Explaining global patterns of language diversity*. *Journal of Anthropological Archaeology*, 17, 354–374.
- Oviedo, G., Maffi, L., & Larsen, P. B. (2000). *Indigenous and traditional peoples of the world ecoregion conservation. An integrated approach to conserving the world's biological and cultural diversity*. Gland, Switzerland: World Wide Fund for Nature International.
- Park, C. (2007). *A Dictionary of Environment and Conservation*. Oxford University Press. <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780198609957.001.0001/acref-9780198609957>
- Park, C. (2007). *Diccionario de medio ambiente y conservación*. Oxford University Press.
- Pasanen, A. (2010). *Will language nests change the direction of language shifts? On the language nests of Inari Saamis and Karelians*. En H. Sulkala & H. Mantila (Eds.), *Planning a new standard language: Finnic minority languages meet the new millennium* (Studia Fennica). Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Quiñónez de Bernal, C. (2012). Modelo pedagógico predominante en la educación indígena en el Paraguay. *Nave@merica. Revista electrónica de la Asociación Española de Americanistas*, 8.
- República del Paraguay, Congreso Nacional. (1989). *Ley No 234 / Aprueba el convenio no. 169 sobre pueblos indígenas y tribales en países independientes*.
- República del Paraguay, Congreso Nacional. (1992). *Constitución de la República del Paraguay*.
- República del Paraguay, Congreso Nacional. (2007). *Ley No 3231/2007 Que crea la dirección general de educación escolar indígena*.
- República del Paraguay, Congreso Nacional. (2010). *Ley No 4251 De Lenguas*.
- Secretaría de Políticas Lingüísticas. (s.f.). *Diversidad Lingüística de Paraguay*. <https://spl.gov.py/diversidad-linguistica-del-paraguay/>
- Skutnabb-Kangas, T., & Harmon, D. (2017). *Biological diversity and language diversity: Parallels and differences*. In H. Penz & A. Fill (Eds.), *Handbook of ecolinguistics* (pp. 11–25). Routledge.
- Skutnabb-Kangas, T., & Phillipson, R. (1994). *Linguistic human rights: Overcoming linguistic discrimination*. Mouton de Gruyter.
- Sousa Santos, B. de. (2014). *Epistemologies of the South: Justice against epistemicide*. Routledge.

- Tacconi, T., & Abrach, L. (2015). *Resistencia étnica y creatividad lingüística entre los maká*. In C. Messineo & A. C. Hecht (Eds.), *Lenguas indígenas y lenguas minorizadas. Estudios sobre la diversidad (socio) lingüística de la Argentina y países limítrofes* (pp. 139–158). EUDEBA.
- UNESCO. (2001). *Declaración universal de la UNESCO sobre la diversidad cultural*. Unesco.
- UNESCO. (2001). *Declaración universal de la UNESCO sobre la diversidad cultural*. UNESCO.
- UNESCO. (2003). *Vitalidad y peligro de desaparición de las lenguas*. Grupo especial de expertos sobre las lenguas en peligro convocado por la UNESCO. Documento adoptado por la Reunión Internacional de Expertos sobre el programa de la UNESCO “Salvaguardia de las Lenguas en Peligro” (CLT/CEI/DCE/ELP/PI/2003/1).
- Virtanen, P., Siragusa, L., & Guttorm, H. (2020). *Introduction: Toward more inclusive definitions of sustainability*. *Current Opinion in Environmental Sustainability*, 43, 77–82.
- Wright, S. (2000). *Community and communication: The role of language in nation state building and European integration* (Multilingual Matters 114). Multilingual Matters. <https://doi.org/10.21832/9781800418202>